

ӘОЖ 008.930.85

Қ. Жамалов

Халықаралық білім беру корпорациясы, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: Kalaszhamalov@mail.ru

Ежелгі мәдениет түрлерінің қалыптасуы

Аңдатпа. Адамның шығу тегіне негізделген физикалық түрлердің эволюциясы туралы қазіргі заманғы ғылымда жинақталған мәліметтер, адам мен қоғамның пайда болуы мәселесі ғалымдардың назарынан түспей келеді. Зерттеушілер еңбектері байырғы, ежелгі адам түрлерінің физикалық өзгеруі, олардың өмірі мәдениет дамуының алғашқы сатыларына тікелей әсер еткенін көрсетеді. Адамның қалыптасуы, қоғамның пайда болуы, оның саналы, мақсатты түрде болашаққа бағыт алуы, адамның жануарлардан негізгі айырмашылығы қоршаған ортаны өзгертетін, белсенді шығармашылық қызметтің болуы мәселесі жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Түйін сөздер: ежелгі мәдениет, антропогенез, анатомиялық құрылым, ата тегі құрылымы, антропологиялық белгілер, шығармашылық қызмет.

Арнайы әдебиеттер адамның қалыптасуы мен алғашқы қауымдық құрылыс дамуының көптеген сатылардан өткенін көрсетеді. Бұл мәселе төңірегінде ежелгі замандардан зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен, ғылым әлі де болса ортақ шешімге жеткен жоқ...

Ежелгі рим философы Лукреций Кар (б.д.д. I ғ. өмір сүрген) «Заттардың табиғаты туралы» еңбегінде тас құралдарды мыс, ал мыс құралдарды өз кезегінде темірдің ауыстырғанын жазады.

XVIII ғ. француз ағартушысы Ж. Кондорсе адамзат тарихында тіршілік кәсіптерінің бірізділікпен ауысуын – аңшылық, балықшылық, малшылық және егіншілік сатылары деп бөлуді ұсынады.

XIX ғасырда алғашқы қауымдық материалдық мәдениет ескерткіштерін топтастырып, ғылыми негізделген кезеңдерге бөлу орын алған. Мысалы, дат ғалымы К. Томсен археологиялық жұмыстарға сүйеніп: тас, қола, темір ғасырларын ерекшелеп ғылымға енгізсе, француз ғалымы Г. Мортилье палеолитті әртүрлі кезеңдерге, дәуірлерге бөледі.

XIX ғ. екінші жартысында америка этнографы Л. Морган да тарихты үш дәуірге – жабайылық, варварлық және өркениетке бөлуді ұсынуымен қоса, материалдық мәдениет пен шаруашылық дамуының нақты белгілеріне сүйеніп, осы дәуірлердің әрқайсысынан тағы үш кезеңді ажыратады. Мысалы, жабайылықтың төменгі сатысында ежелгі адам түрінің пайда болуымен

шаруашылықтың иемдену саласы – терімшілік, аңшылық, балықшылық түрлері тұрмысқа енеді. Ортаңғы саты – оттың қолданылуымен; жоғарғы саты – садақ пен жебенің пайдаланылуымен байланысты. Варварлық дәуірге – мал шаруашылығы, егін өнімін өндіру тән. Варварлықтың төменгі сатысы қол өнері – құмыра жасаумен; ортаңғысы – малшылық, суармалы егіншілікпен; жоғарғысы – темірдің өмірге келуімен байланысты.

Археологтар қолданылған шикізат пен еңбек құралдарының жасалу техникасына байланысты материалдық мәдениет ескерткіштерін топтастыру негізінде алғашқы қауымдық құрылысты тас, қола, темір ғасырларына, ғасырларды – дәуірлерге, дәуірлерді – кезеңдерге (ерте және соңғы) бөледі. Кезеңдер де ескерткіштің табылған орнына байланысты бөлінеді. Мысалы, тас ғасыры үш дәуірге: палеолит, мезолит, неолитке бөлінеді. Ерте палеолиттің бір-бірін бірізді ауыстырған мәдениеттері:

1. Шелльдікке дейінгі (галечная), шелльдік (Шелль қаласы), ашельдік (Амьена қаласы маңындағы Сент-Ашель мекені), мустьерлік (Мустье үңгірі); соңғы (жоғарғы) – ориньяктік (Ориньяк үңгірі), соллютрлік (Солютре тұрағы), мадлендік (Ля Мадлен үңгірі);

2. Мезолиттік – азильдік (Мас-д'Азиль үңгірі), тарденуалік (Фер-ан-Тарденуа);

3. Неолиттік – бадарийлік (Бадари елді мекені), трипольдік (Триполье елді мекені) және т.б.

Жер қыртыстарының өткен уақыттағы өзгерістеріне байланысты геологиялық төрт

түрлі дәуір – архейлік, палеозойлық, мезозойлық және кайнозойлық деп ажыратылады.

Кайнозой дәуірінен үшінші және төртінші сатылық кезеңдер ерекшеленеді. Төртінші сатылық кезеңнен екі заман ажыратылады: плейстоцен (мұз басу алдындағы және мұз басу дәуірі) және голоцен (мұз басудан кейінгі дәуір) [1, 18-20 б.].

Адамзат мәдениетінің алғашқы түрлерінің антропогенезден (адамның өзіндік қалыптасуы) ажырағысыз екенін аңғартады.

Антропогенез. Адамзат қоғамының өзіндік басты ерекшелігі бейнеленетін негіздік қасиеттерге, адамның биологиялық ағза ретіндегі (шығу) тегі анықталған кезден ғылыми талдау жасала бастады. Расын айтқанда, бұл проблема бұрын да қарастырылған, дегенмен адамды жануарлар әлемімен жақындастыратын шығу тегінің өзіндік ерекшелігі анықталған соң, ол нақтылана түсіп, ғылымның даму дәрежесіне сай түсіндіріле бастайды [2].

Адамның салыстырмалы-анатомиялық өзіндік ерекшелігінің зерттеулері ұлғайған сайын, оның болмысына тән барлық сипаттарының қамтылмайтыны айқындалады. Дарвиннің замандасы, француз антропологі ежелгі адам қалдықтары мен қазіргі заман нәсілдерін зерттеуші А. Катрфаж дарвинизмге кереғар бағытты ұстанып, оған қарсы шығады. Ол адамның минералдар, өсімдіктер, жануарлар әлемімен қатар, табиғаттың төртінші – ерекше әлеміне жататынын көрсетеді. Алдыңғы қатарлы деп есептелген салыстырмалы-анатомиялық зерттеулер дәуірлеген Дарвин теориясы заманында, Катрфаж көзқарасы эволюциялық дамуға, алдыңғы қатарлы дамыған ғылыми көзқарас жетістіктеріне қарсы деп есептелген. Тарихи дәуірде оның адам анатомиясына сүйенбей, адамзат мәдениетінің барлық жетістігіне және оның жер келбетінің өзгеруіне тигізген әсерін көрсетуі назардан тыс қалды. Катрфаж табиғаттың ерекше бөлігі, дара ағза, зоологиялық түр ретіндегі жеке адамға емес, бүкіл адамзатқа, оның біздің планетамызды қайта түрлендіретін қызметіне мән беруді, ерекшеленуді ұсынады.

Катрфаж бүгінгі ғылым тілімен айтқанда, еуропа философиясында орын алған адамның өзіндік (мүлде) ерекшелігіне назар аударды. Ол адамның құдайлық мәні туралы идеялардың ғасырлар бойы дін ілімдерінен орын алғанын көрсетумен қатар, адам парасатының құдіретілігі, оның табиғатты түрлендіретін әрекеті туралы пайымдау жасайды. Осылайша адам қасиеттерінің алғашқы

сипаттауларында, оны жануарлар дүниесінен бөлектейтін, қақтығысқан екі түрлі түсінік өмірге келеді. Біріншісі, адамның зоологиялық түр ретіндегі жүйелік, өзіндік ерекшелігін көрсетуге талпынған салыстырмалы-анатомиялық бағытты ұстанған Дарвин және оның ізін қуушылар еңбектерімен байланысты болса, екіншісін, пайда болуы ежелгі дәуірден бастау алатын және XIX ғ. Катрфаж еңбектерінде анық көрінісін тапқан – жалпы әлеуметтанымдық деп атауға болады. Бұл адамзат пен оның мәдениетін ауыстырушы, жетілдіруші күш ретінде басқа барлық ғаламға қарсы қойылады.

А. Валлуа ми рубиконы деп аталатын ұғымды, демек адамның арғы атасының, адам деп аталған кездегі ми көлемі есепке алынатын түсінікті негіздейді. Антропогенез бойынша жазылған еңбектерде А. Валлуа көзқарасы кең көлемді қолдау тауып, басымдыққа ие болады.

Алғаш рет 1924 жылы Оңтүстік Африкадан екі аяғымен тік жүрген, аңшылықпен өмір сүрген деп болжанатын австралопитек (*australis* – лат. оңтүстік) сүйектері табылды. Зерттеушілер оның тіс және көз ұясы түрінің адамдікіндей, жақ сүйектері мен азу тістерінің адамға жақын басқа түрлермен салыстырғанда дамымаған, әлсіздігі себепті қорғану және шабуыл кезінде таяқ, сүйек, тастарды қару ретінде пайдаланғанын шамалайды. Австралопитектердің ашық алаң, жазық жерлерде өмір сүруі, оның аяқпен қозғалып, тік жүруінің алғышарты ретінде қарастырылады. Бас сүйегінен олардың ми көлемінің 600-700 шаршы см болғаны, қолы, алақаны мен саусақтарының орналасу тәртібі, қазіргі кездегі адам тектес жоғары дамыған жан иелерімен салыстырғанда, тік жүруіне, оның бас сүйегі мен миының дамуына үлкен мүмкіндіктер жасаған деп шамаланады. Мыңдаған жылдар бойы өзара байланысты қалыптасқан осы ерекшеліктер адам тәрізді басқа түрлермен салыстырғанда австралопитекке өмір үшін күресте басым артықшылықтар беріп, болашаққа жол ашқан тәрізді.

Австралопитек сүйектерімен бірге табылған жануарлардың қалдықтарына жүргізілген зерттеулер, мысалы, табылған павиандардың 58 бас сүйек жарақатының 50-і қайталанған, қандай да бір ауыр затпен, күшті соққының нәтижесінде болғанын көрсетеді. Осымен қатар, ірі қара тұқымдас жануарлар сүйектерінің, бастарының сындырылған, уатылғанынан австралопитектердің тек терімшілікпен айналысып, кішігірім жануарларды ғана емес, ірі жануарларды да аулағаны көрінеді.

1959 жылы ағылшын палеантропологи Л. Лики Танзанияның Олдовэй тауының төртінші сатысы кезеңінің басына жататын, 1,5 млн. жыл бұрын өмір сүрген зинджантропты (*Zinj* – еж. араб. Шығыс Африка), 1960 жылы осы таудан өзі презинджантроп (кейін *Homo habilis*–деп аталған дамыған жан иесі) бас сүйегін, білезігінен саусақ ұштарына дейінгі бөлікті, табан және т.б. сүйек бөліктерін тапты. Ол тік жүріп қозғалған, аяқ-қолы, тіс құрылымы, миының көлемі 670-680 шаршы см болып, қазіргі адамға жақындығы көрсетіледі [3, 74-75 б.].

XIX ғасыр соңында зерттеушілердің қажырлы еңбегі нәтижесінде өз дамуында австралопитектен жоғары тұрған, дамыған жан иелерінің қалдықтары табылады. 1891–1894 жылдар аралығында Ява аралында жұмыс істеген голланд дәрігері Э. Дюбуа ең ежелгі деп мойындалған, алғашқы адам тектес питекантроп (сөзбе-сөз: маймыл адам) сүйек қалдықтарын тапты. Табылған бас және жамбас сүйектер расында адамның қалыптасуын білдіретін тізбектің маңызды бөлігі болатынын көрсетті. Ол аяқтарымен нық жүрген, миының көлемі қазіргі маймыл мыйы көлемінен екі есе үлкен (850–950 шаршы см) жан иесі болды.

Ф. Энгельстің антропогенездік еңбек теориясы адам тәрізді жан иелерінің еңбек құралдарын жасауымен байланысты. Алғашқы адамдардан қалған еңбек құралдары жер шарының көптеген аймақтарынан табылды. Зерттеушілер пікірінше, ежелгі немесе ерте палеолит дәуірі шамамен б.д.д. 700–600 мың жылдықтардан 40 мыңыншы жылдар аралығына сәйкес келеді. Атап айтқанда, алғашқы адамдар осы уақытта қарапайым еңбек құралдарын пайдалана бастаған. Егер алғашқы құралдар өңделмеген, кездейсоқ кездескен ағаш сояулардан, жан-жағы қырлы, өткір жиекті тастардан тұрса, кейін ағашқа беріктік беру үшін отқа ұстап, немесе қырлы, өткір тастармен ұштап, тастарды жарып, қырлап сындырып пайдаланған.

Қытайда, Пекин маңынан (Чжоукоудянь) табылған, төменгі плейстоценге жататын уақытта өмір сүрген адам қалдығы зерттеушілердің үлкен қызығушылығын тудырды. Оның жанында қолмен жасалған, ежелгі өнім деп атауға болатын, күйдірілген сүйектер мен екі жағы өңделген малтатастар болды. Дәрекі өңделген малтатастар Африканың Кения, Марокко, Уганда жерлері мен Вааля өзені аңғарынан және т.б. аймақтардан кездеседі. Бір жақ басы дәрекі өңделген, екінші басы сол, табиғи қалпында қалдырылған ауыр еңбек құралдары Пакистанның Соан өзені

бойынан табылған. Еуропаның ерте палеолит дәуіріне жататын, адам қолымен жасалған деп есептелетін еңбек құралдары Амьена қаласы маңындағы Соммы өзені аңғарынан да ұшырасады. Зерттеушілер осы жерден орта плейстоцен уақытына жататын оңтүстік пілі, қылыш тісті жолбарыс, мүйізтұмсық, жылқы сүйектерін кездестірген.

Ұсынылған белгілер ауқымының үлкендігі және зерттеушілер пікірлерінің әртүрлілігі адам мен жануарлар арасындағы шекті талдауға арналған арнайы әдебиеттерде көрініс табады [5]. Бүгінгі тұрғыдан пайымдау жасар болсақ, онда ұсынылған белгілер арасындағы қайшылықты тартыстың өз мәнін жоятынын айтуға болады. Бір жағынан талдау адамның тірі ағзалар жүйесіндегі, зоологиялық түр топтауларындағы (классификация) алатын орнын көрсетеді. Кез-келген өсімдік немесе жануар тәрізді адамның да зоологиялық түр ретінде өмір сүретініне күмән келтірілмейді. Екіншіден адами қызметтің барлық нәтижелері есепке алынады, адам тек зоологиялық бірлік ретінде емес, ғалам тарихындағы жаңа құбылыс ретінде көзге түседі.

Осы белгілердің біріншісі антропологиялық деп аталады, өйткені ол адамның морфологиялық өзіндік ерекшелігін негізге алады. Философиялық деп атауға болатын екінші белгінің көмегімен адамзаттың тұтастай ғаламдағы орны бағаланады. Арнайы әдебиеттерде бұл белгілердің әр қайсысын өз алдарына абсолюттендірмей, қарсы қоймай, бірін-бірі толықтыра түсетіні дұрыс екені пайымдалады. Олардың әрқайсысы адамның әр түрлі деңгейлердегі өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Антропологиялық адамды – тек биологиялық тірлік иесі ретінде; ал философиялық-әлеуметтік жан иесі ретінде бағалайды.

Адамзат тарихын тереңнен зерттеу, оның қоршаған орта, бүтіндей табиғат пен ғаламға тигізер әсерін бағалау, адамды жануарлар әлемінен бөлектеуді айқындайды. А.П. Павлов адам қызметінің төртінші сатылық кезең бойына әрекет жасаған негізгі геологиялық күш болғанын көрсетіп, төртінші сатылық кезең үшін «антропоген» терминін ұсынады. Осыдан техносфера, техногенез туралы зерттеулер жүргізген оқымыстылар оның адамзат мәдениеті жетістігі, қолдан жасалған ретінде жер бетінің көптеген үдерістері ағымын түпкілікті өзгерткенін, түрлендіргенін көрсетеді. Қорытындыда адамзат мәдениетінің функционалдық мәніне, оның қоршаған ортаны өзгертетіні, жер шарында соншалықты жаңа үдерістердің көрініс

беріп отырғанын айтуға, дәлелдеуге мүмкіндік беретініне сілтеме жасалады.

Бұл құбылыстың өзіндік ерекшеліктері, ғарыш пен жер тарихындағы адамзаттың алатын орны В.И. Вернадский концепциясында бейнеленді. Ол табиғатпен байланысқан адамзатты бүтін ретінде қарастырған ноосфера (демек парасат аймағы) ұғымын ғылымға енгізеді. Адам табиғат үдерісіне әсерін тигізетін негізгі геологиялық күшке айналған – Ноосфера ұғымымен біздің планетамыз тарихының ерекше жаңа дәуірі басталады.

В.И. Вернадскийдің ноосфера туралы ілімінде адамның жердегі алатын орны туралы түсінік қана қамтылмайды, сонымен қатар оның ғарыштық маңызына да назар аударылады. Ғарыш кеңістігінің игерілуімен мұндай түсінік шығармашылық гипотезадан жүзеге асқан фактіге айналады, ғарышты игеруде басшылыққа алынады. Ноосфера ұғымы өзінің алғашқы ауқымынан шыққан бірнеше идеяларды өмірге әкеледі. Бұл жерде сөз Ғаламда тіршілік ететін көптеген әлемдердің бар екені, ноосфераның көптігі, олардың өзіндік дамуы мен өзара байланыс орнатуы тәсілдері туралы болады. Осыдан әлі де болса шешімін таппаған, тартысты мәселелер мәніне талдаулар жасамай, мұнда біз: ғалам мен біздің планетамыздағы адамның алатын орнының үлкендігі, маңыздылығы және адамзат өркениетінің биологиялық өмір деңгейінен принципті, түбегейлі айырмашылығының бар екенін ой елегінен өткізуді мақсат тұтамыз.

Антропологиялық белгілер адамның тек анатомиялық құрылымы нәтижелеріне, сонымен қатар, оның дүниеден өткен ата тегі құрылымына тікелей сүйенеді. Бұл ретте палеантропология (өткен дәуірлерде тіршілік еткен, қазба жұмыстары кезінде қалдықтары табылған ағзаны, тіршілік белгілерін зерттейтін ғылым) айтарлықтай табыстарға жетті. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде адамның шығу тегінің бастауында тұрған тірлік иелерінің табылған сүйектері егжей-тегжейлі зерттелді. Дегенмен, бұл бағытта жүргізілген жұмыстың көптігіне қарамай, адамның шығу тегінің негізіне алынуы мүмкін ерекшеліктер кешені анықталмай, көптеген тартысты талқылаулар нысанына айналды.

Көлемі жағынан салыстырмалы жоғары дамыған адамның миы барлық сүтқоректілерден басым түседі. Сөз тек мидың қарапайым көлемі емес, бар денеге қатысындағы ми квадратының салмағы туралы болады [2].

Атап айтқанда, адамды басқа сүтқоректілерден бөлектейтін мидың ажыратушы белгі ретіндегі

шешуші мәні туралы түсінік Валлуа ұсынған ми рубиконы белгісіне негізделді. Дегенмен соңғы палеантропологиялық жаңалықтар бұрын адамның шығу тегінде тұрды, сонымен қатар еңбек құралдарын пайдаланды дегендердің миы көлемінің қазіргі заманғы адам тәрізді маймыл миынан айырмашылығы болмайтынын көрсетті. Осыдан ми рубиконы белгісіне шынайы түрде күмән келтіріліп, ол өзінің мәнділігін жояды. Сондықтан адами белгі ретінде екі аяққа сүйеніп тік жүру белгісі алдыңғы орынға шығады. Бұл теориялық жағынан ойға қонымды, өйткені адамды басқа сүтқоректілерден бөлектейді, сонымен қатар белгілі палеантропологиялық фактілерге де сәйкес келеді. Дегенмен бұл да, абсолютті ақиқат болмай, формальді қорытындыларға сүйенеді. Мысалы құрлықта жүретін құстар да аяғымен (осымен қатар мезозой дәуірінің кейбір рептилилері де екі аяғымен) қозғалады. Бұл археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған адам тектестер арасындағы байланысқа деген фантастикалық ұқсастықтар туралы пікірлерге себеп болады.

Көптеген түрлердің жүйелік құрылымын анықтау, салыстырмалы антропологиялық зерттеу нәтижелері бар абсолютті жүйелі белгілер, қаншама маңызды болса да, онда ол бір ғана белгі емес, керісінше олардың кешенінде болатынын көрсетті. Осы қорытындыны антропогенезге қолдану арқылы морфологиялық қасиеттер кешенінен адамның абсолютті морфологиялық белгісін іздеу қажеттігі туындайды. Осындай кешеннің маңызды элементінің бірі тік жүру болатыны сөзсіз. Дегенмен, ми салмағы да адамға басқа сүт қоректілерден артықшылық беретін үлкен көрсеткіш. Арнайы әдебиеттерде еңбек құралдарын пайдалануға көшкен алғашқы тектен бұрын өмір сүрген, адам тәрізді маймылдармен салыстырғанда адамға қарай бет бұрған жан иесінде бір өзгерістің болғаны туралы болжам жасалады. Бұл бұрыс болмағанның өзінде (алғашқы адамдар туралы мәліметтер жұтаң, сондықтар олар туралы нақты өлшемді қалпына келтіру, тексерулер әзірге мүмкін емес), көлемі үлкен және құрылымы күрделі ми антропогенез үдерісінде табылған басты табыс еді. Сондықтан ол адамды ажырататын морфологиялық кешенге қосылды. Осы кешеннің үшінші негіздік белгісі еңбекке-жарамды қол екені айтылады. Морфологиялық ерекшеліктердің осындай үйлесімділігі, яғни тік жүру, қол икемділігі және күрделі құрылымдағы ми адамнан басқа ешбір тірі жан иесінде жоқ. Сондықтан осы үйлесімділік

адамды ерекшелеудің антропологиялық белгісі ретінде қабылданды.

Келтірілген құрылымдық белгілер арнайы әдебиеттерде жиі гоминидтық немесе гоминидтік үштік деп аталады. Осыдан морфологиялық құрылымда тек адами ерекшеліктерді еске салатындар ғана емес, адами қасиеттерді білдіретін, атап айтқанда, адами қасиеттер сөз болатын «гоминидтік үштік» ұғымы қолданылады.

Гоминидтік үштік бірден пайда болмай ұзаққа созылған даму жолынан өтеді. Антропогенездің алғашқы сатыларын қарастырудан, оның тек бір немесе екі элементі туралы айтуға болады. Мұнымен адам мәнінің қалыптасуындағы әрекетшіл сәт көрсетіледі, адамның пайда болуы үдерісіне уақыт координаты енгізіледі. Гоминидтік үштік дамуының бірізділігі және оның морфологиялық элементтерінің, құрамдас бөліктерінің қалыптасуы палеоантропология мәліметтері көмегімен жеткілікті нақтылықпен анықталады.

Л. Ликидің Шығыс Африкадан тапқан мәліметтері (сөз адамның шығу тегінде тұрған гоминид сүйектері туралы) адамның шығу тегін айтарлықтай тереңдетті. Презинджантроп қаңқасы әзірге толық сипатталмаған, дегенмен алғашқы мәліметтер бұл түрдің ортоградтығы (тік жүру) туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді [3]. Уақытты нақты белгілегенде, ол қазіргі кезден 1.700.000 жыл бұрын, ал салыстырмалы алсақ виллафранктік қабатқа жататын уақытта өмір сүрген деп мойындалады. Әрине зерттеушілер арасында табылған презинджантроп қалдығына таңылған, белгіленген уақыттың абсолютті нақтылығына күмән келтіргендер де болды. Бұрын бұл қабат плиоценге жатқызылса, енді халықаралық келісімге сәйкес төртінші сатылық кезеңнің алғашқы, бастапқы деңгейінің төменгі шекарасына қатысты қарастырылады. Осылайша, төртінші сатылық кезеңнің пайда бола бастаған кезінде-ақ, адамның ерекше белгілерінің бірі – тік жүруі қалыптасады. Ликидің соңғы табыстары австралопитектердің тік жүргенін дәлелдеп, төртінші сатылық кезең приматтарының эволюциялық дамуы жолдарының бірі (ортоградность) – тік жүру болғанын көрсетеді.

Арнайы әдебиеттерде XX ғ. екінші жартысына дейін тік жүру тек питекантроптар және синантроптарға тән деп есептелді, тек осылар ғана адам қатарына қосылды, ал басқа түрлердің бәрі приматтарға (маймылдарға) жатқызылады. Бірақ, XX ғ. 60-70 жылдары аралығында Оңтүстік Америкада табылған австралопи-

тектер, парантроптар және плезиантроптер қалдықтары бұл көзқарастың негізін шайқалтты. Явалық питекантроптен ми көлемдері кіші болса да, оңтүстік африкалық түрлердің тік жүргендері анықталды. Бұлардың өмір сүрген геологиялық кезеңін нақты анықтау мүмкін болмағандықтан, олардың жоғары дамыған түрлермен қатар өмір сүрген, жанама эволюциялық түр болғаны туралы пікірлер басым айтылады. Қазір ежелгі австралопитектердің соңғы виллафранкте, демек явалық питекантроптардан әлдеқайда бұрын өмір сүргені дәлелденді. Мұнымен олардың адами эволюциялық дамудың жолында тұрғанына қарсы болған пікірлер өз мәнін жояды, ал олардың тік жүруі презинджантроптың тік жүруі тәрізді адами белгілердің пайда болуын, жануарлар мен адамдар арасындағы шекараны өте ерте уақытқа, үшінші және төртінші сатылық кезеңдер шегіне жатқызуға мәжбүр етеді.

Тік жүру екі қолды босатты, қолға еркін әрекет жасауға мүмкіндік берді. Қазіргі адам қолының еркін қимылдауы, ол бірден жеңіл қалыптаса қойды дегенді білдірмейді, адам қолының ұзаққа созылған эволюциялық жетілу жолынан өтуі керек болды. Өкінішке орай сол тарихи дәуірге жататын жан иелері саусақтарының бізге жеткен қалдықтары өте аз. Презинджантроп алақанының бас бармағының ұзындығы қазіргі адамдікімен салыстырғанда әлдеқайда қысқа, қуатты орналасқан. Бұл ерекшелік презинджантроп алақанына тән үлкен күшпен қамтуға қуәлік ретінде түсіндіріледі. Осындай прогрессивтік және примитивтік морфологиялық белгілердің бірдей үйлесімділігі адам текті жан иелерінің ерте кезден тік жүргені, толық ортоградтыққа ие болғанымен олардың әлі де болса, толық адами жағдайға жетпегенін білдіреді.

Мидың дамуы туралы да осыны айтуға болады. Оның көлемінің ұлғаюы адам тектес приматтар ішінде тек питекантроптар мен синантроптарда айтарлықтай көзге түседі. Бірақ бұл әлі де болса, қазіргі заманғы адамның орташа ми деңгейіне жетпейді. Бұл деңгейге тек палеантроп сатысында қол жеткізіледі. Мұндай қорытындыны В.И. Кочеткованың адам тектес жан иелерінің ми көлемін тыңғылықты зерттеген қорытындыларына сүйеніп айтуға болады [4].

Қорыта айтқанда гоминидтік триада эволюциясында, антропогенез үдерісінде анық бірізділік байқалады, олар: 1) тік жүру; 2) тік жүрудің нағыз адам қолының өмірге бейімделуіне әсерін тигізуі, тіршілікке ыңғайлы қолдың қалыптасуы; 3) қолдың ми дамуына және оның алдыңғы

қатарлы құрылымда қалыптасуына тигізген ықпалының анықтауы.

Антропогенездің еңбек теориясы. Адамның шығу тегі анықталған соң және антропогенез теориясында Дарвин ілімі толық орныққаннан кейін, бұрын күн тәртібіне қарастырылмаған, талқыланбаған адамның пайда болуы үдерісінің қозғаушы күші, осы үдерісті жүзеге асыратын заңдылықтар проблемасы қойылады. Адамның шығу тегін дәлелдеуге арналған Гексли мен Фогтің алғашқы зерттеу жұмыстарында антропогенездің қозғаушы күштері туралы сұрақ, Дарвин ашқан тірі табиғат эволюциясының іргелі – табиғи сұрыптау (естественный отбор) заңдылығының адамға қатысты қолданылуымен шешіледі. Оған деген сенімнің күшті болғаны сонша, оның адамзат қоғамының көптеген өзіндік ерекшелігін түсіндіруі мүмкіндігіне, жалпыға ортақтығына күмән келтірілмейді. Жаратылыстық сұрыптау теориясына негізделген антропогенездің өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін тұжырымын ұсынған Дарвин оның толық еместігін де түсінеді.

Дарвин ойының тереңдігі адамның шығу тегі түсіндірмесінде көрініс табады. Ол, жануарлар әлемімен салыстырғанда, адамның өзіндік ерекшелігін байқап, оның шығу тегін тек жануарлар әлемінде үстемдік ететін табиғи сұрыптаумен түсіндіруге болмайтынын түсінеді. Сондықтан табиғи сұрыптаудың жануарлар әлемінде өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін және адамда өзінің ең үлкен шыңдалуына жеткен түрі – жыныстық сұрыптау, таңдауды басшылыққа алады. Мұнымен адамның пайда болуы туралы ілімге психологиялық фактор қосылады, антропогенетикалық үдерістің өзінен бұрын өмірге келген жануарлар әлеміндегі үдерістердің бәрінен айырмашылығы айқындалады.

Дегенмен, өз мәнінде қаншама жаңашыл болғанымен, нақты түрінде дарвиндік антропогенез концепциясы кемшіліксіз болған жоқ. Жыныстық таңдау (сұрыптау) адамның жаратылыстық, өзіндік көптеген қасиеттерінің қалыптасуын, пайда болуын түсіндіре алмайды. Мысалы, гоминидтік триаданың барлық элементтерінің эволюциясын, көрініс табуын тек жыныстық таңдау гипотезасын пайдаланып түсіндіру, ұғыну мүмкін емес. Жетілген қол, күрделі ұйымдасқан ми да көбею үдерісінде ешқандай артықшылықты қамтамасыз ете алмайды. Ал тік жүріп қозғалудың неге қарама-қарсы жыныс өкілдерінің таңдау нысанына айналуы керек, мұны да дәйекті түсіндіру мүмкін емес.

Дарвин тұжырымы адамның пайда болуы тек биологиялық себептермен түсіндірудің жеткіліксіз болатынын байқағанымен айтарлықтай табысқа жеткен жоқ. Бұл бағытта Ф.Энгельстің «Маймылдан адамның пайда болуындағы еңбектің ролі» еңбегінде тұжырымдалған және дамыған антропогенездің еңбек теориясы жаңашылдық болды.

Ф.Энгельс әлеуметтік тірлік иесі ретіндегі адамның қалыптасуын жаратылыстық, жыныстық сұрыптаулар түсіндіре алмайтынын, қоғамның әлеуметтік институттары өмірге биологиялық заңдылықтармен келмейтінін көрсетті. Бұлардың орнын тіршілікке қажетті материалдық игіліктерді біріге өндіруге мүмкіндік беретін еңбек алмастырды. Жаратылыс, қоршаған ортадан табуға болатын азық түрі қауымдық құрылыстың алғашқы сатысында қаншама жеткілікті болғанымен, саны тез өсіп келе жатқан адамды тіршілік бастауы – азықпен толық қамтамасыз ете алмайды. Бұл заңды түрде табиғи ортаны айтарлықтай игерудің жоғарғы сатысына, еңбек етуге алып келеді.

Терімшілік үдерісінде кездейсоқ жиналған өнімнің бөлінуі мүмкіндігі әлеуметтік ұйымдастыру мен тұрмыстық қоғамдық түрлердің пайда болуының алғы шарттарын жасайды.

Еңбекті мәдениеттанымдық талдаудың маңызды шарты ретінде, адамның еңбек ету қызметінің негізі болатын еңбек құралдары, өндіргіш күштердің түрлері мен оның эволюциялық дамуы сатылары қарастырылады. Арнайы әдебиеттерде еңбек құралдарының дамуымен қатар, тілдің коммуникативті ролі де назарға ілінеді. Ф.Энгельс тілді еңбек қызметінің қажетті алғы шарты деп есептейді [5].

Адамның байырғы ата-бабаларының қарапайым еңбек құралдарын дайындай бастауымен қоғамдық өмір түрлерінің белгілері айтарлықтай күшейеді. Энгельс олардың бірге қызмет еткенін, алғашқы еңбектің қоғамдық еңбек болғанын, сондықтан оның тек адамның биологиялық табиғатын шындап қоймай, қоғамдық ортаны да қалыптастырғанын баса айтады. Осындай біріккен немесе қоғамдық еңбек үдерісінде алғашқы ең қарапайым қоғамдық ұйымдасу түрлері пайда болып, дамиды. Энгельстің пікірінше, адамдардың «бір-біріне нені болса да айту» қажеттігі пайда болады.

Адамзат қоғамын жануарлар бірлестігінен анық ажырататын тілдің түбегейлі жетілуі еңбек қызметінің салдары, нәтижесі болады. Тіл еңбек қызметінің дамуына үлкен дем берді, өйткені ол

ұжым мүшелерінің арасындағы ақпарат алмасуды және ұрпақтар сабақтастығын айтарлықтай күшейтті. Еңбек үдерісі Энгельстің: «Еңбек адамның өзін жасалы» яғни «адамды адам еткен еңбек» дегендей өмірдің барлық салаларының түпкілікті өзгеруіне әкелді.

Өндіргіш күштер дамуынан кейін өндірістік қатынастар мен қондырма құбылыстарын (шектеулі болса да) қарастыруға талпыныс жасауға болады. Арнайы әдебиеттер алғашқы қауым адамдарының ешкімге бағынышты болмағанын, жетекші дегеннің не екенін білмегенін көрсетеді. «Оңтүстік американың аңшы – терімшілерінде «көсем» ұғымы жоқ. Кімді де болса аңға, балық аулауға ертуге болады, бірақ оған бұйрық беруге болмайды. Дегенмен, мұндай басшысыз тобыр мүшелері өзара парасатқа негізделген қатынасқа сүйенеді. Өмір сүру, тіршіліктің басқа амалы жоқ. Әрбір ер адам нені дұрыс деп шешсе, соны істейді. Әйелдер ерлердей ерікті болмаса да, болашақ балаларының әкесін өзі таңдайды» [6, 31-34 б.].

Қорыта айтқанда еңбек адамзат қоғамының негізгі және қозғаушы күші, оның саналы,

мақсатты түрде жүргізілуі адамның жануарлардан негізгі айырмашылығы, қоршаған ортаны өзгертетін, белсенді шығармашылық қызметтің басты элементі болып көрінеді.

Әдебиеттер

1 Всемирная история у истоков цивилизации. Бронзовый век. – Минск: АСТ, Харвест, 1999. – 863 с.

2 Алексеев В.П. Т.Гексли и его работа «О положении человека в природе» // Вопросы антропологии. – Вып. 14, – М., 1963. – С. 40-49.

3 Проблема грани между животным и человеком // Вопросы антропологии. – Вып. 19. – М., 1965. – С.71-86.

4 Кирпиченко И.П. О технологии как новой науке геологического цикла // Взаимодействие наук при изучении земли. – М.: Наука, 1964. – 326 с.

5 Энгельс Ф. Диалектика природы. – М.: Политиздат, 1982. – 359 с.

6 Линдбланд Я. Человек – ты, я и первозданный. – М.: Прогресс, 1991. – 264 с.

К. Жамалов

О становлении ранних форм культуры

В статье рассматриваются в различных аспектах и в определенной последовательности данные об эволюции физического типа непосредственных предков человека, накопленные современной наукой. Теоретически это обосновывается тем, что изменение физического типа древнейших людей оказывало огромное влияние на раннее развитие культуры. Автор делает выводы о генезисе ранних форм человеческой культуры и его зависимости от антропогенеза, от процесса становления самого человека. В свете трудовой теории антропогенеза трудовая деятельность была основным направляющим моментом эволюции древнейших и древних людей. Имеющиеся знания о палеолитической культуре позволяют говорить о трех стадиях ее развития – нижнем, среднем и верхнем палеолите. Основной идеей статьи является авторская мысль о том, что естественным морфологическим критерием семейства гоминид являются признаки, обозначаемые как гоминидная триада.

Ключевые слова: древняя культура, антропогенез, анатомическая структура, тип непосредственных предков, антропологические признаки, творческая деятельность.

K. Zhamalov

About formation of early forms of culture

The article discusses various aspects and in sequence data on the evolution of the physical type of direct human ancestors accumulated by modern science. Theoretically it is based on the fact that a change in physical type of the earliest people exerted a great influence on the early development of culture. The author draws conclusions about the genesis of the earliest forms of human culture and its dependence on anthropogenesis, the process of becoming man himself. In light of the labor theory of anthropogenesis work activity was the main point of directing the evolution of the oldest and ancient people. Existing knowledge of Paleolithic culture allow us to speak about three stages of its development - the lower, middle and upper Paleolithic. The main idea of this paper is the author's idea that the natural morphological criteria of the hominid family are the symptoms referred to as the triad of hominid.

Keywords: ancient culture, anthropogenesis, anatomic structure, type of direct ancestors, anthropological signs, creative activity.